

AZ OKTATÁS KORSZERŰSÍTÉSÉNEK NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE EGY SZABADKAI PEDAGÓGIAI SZEMINÁRIUM TÜKRÉBEN

Az elmúlt évtizedek fejlődésére világméretekben jellemző törekvés: a termelékenység növelése a munka minden területén. Ezzel kapcsolatban sűrűn emlegetjük a korszerűsítés és az ésszerűsítés fogalmát, amelyek az utóbbi évtizedben a pedagógiai elmélet és gyakorlat területére is „betörték”. Az ebből a törekvésből eredő erőfeszítések egyes munkaterületeken szinte elképesztő eredményeket produkáltak. Ugyanakkor a jugoszláv közoktatásügy fejlődésének lassú üteme és bizonyos fokú lemaradása szemmel látható, és ez mind komolyabb következményekkel jár: általános (gazdasági és társadalmi) fejlődésünk kerékkötőjévé válik. Hasonló jelenségek más (még egyes igen fejlett) országokban is tapasztalhatók. A különböző (világszerte megindított) iskolareformokkal ezt a lemaradást kívánják „behozni” a közoktatás fejlődésének fokozása, a tudományos és technikai vívmányok e téren történő hatékonyabb alkalmazása által.

Nálunk az utóbbi időben gyakran beszélnek a „reform reformjáról”, mivel az előző, nem teljesen kibontakozott és nem eléggé eredményes, reformtörekvéseket újabbak követik, anélkül, hogy a szép és haladó célkitűzések megvalósításához szükséges alapfeltételeket kellő mértékben biztosítanák. Ezért minden jóakarát és sok komoly erőfeszítés ellenére nagyon nehezen tudunk megszabadulni a régi, többé-kevésbé elavulttá vált iskola, illetve (az abban folyó) oktatás évszázados hagyatékától — a rég túlhaladott felfogásoktól, begyöpösödött szervezési formáktól, elavult módszerektől és eszközöktől. *Ezért jellemzi (jórészt) oktatásunkat (általában az iskolákban folyó munkát) még ma is:*

— az egy hatalmas tényanyag-halmaz „átadását” egyoldalúan szorgalmazó intellektualizmus és a lényegét elhomályosító maximalizmus;

— a verbális módszerek túlzott alkalmazása — a verbalizmus és az ebből, valamint a pedagógus egyoldalú aktivitásából adódó egyhangúság;

— az osztály- és tanórarendszer megkötöttségéből és az anyagi alap hiányából eredő majdnem kizárólag a tanterem falai között folyó munka;

— az átlaghoz (és nem az egyénhez) való idomulás;

— a tanítás és a tanulás folyamatai közt észlelhető szorosabb kapcsolat hiánya;

— az oktatás és (a szűkebb értelmében vett) nevelés dialektikus egységének felbontása a nevelés (és szükségyszerűen az oktatás) kárára;
— a technika legújabb vívmányainak gyér (fragmentális), nem elég tervszerű alkalmazása;
— az ellenőrzés és osztályozás szubjektivitása stb., és végeredményben: *a nem kielégítő hatékonyság, eredményesség.*

Ez az állapot, amely ugyan magában hordozza a haladás bizonyos csíráit, mozzanatait is, mély gyökerekre, sok alapvető tárgyi és személyi feltétel hiányára vezethető vissza. Ezeket a feltételeket (amelyeket később majd helyenként konkrétan is felsorolok) biztosítani kell, hogy erőteljesebben bontakozhassék ki a mai társadalmi szükségletekhez és igényekhez idomuló korszerűsítési folyamat. Magában véve az a gyakran emlegetett tény, hogy manapság a tudományos ismeretek jórésze ötvenként elavulttá válik, és hogy öngazgatási alapokon álló társadalmat építünk, amelyben szükség van minden ember potenciális lehetőségeinek a maximális kifejlesztésére — tetre készlet, határozott és megfontolt lépésekre, akciókra ösztönöz.

Közoktatásügyünk irányítói és pedagógusaink tisztában vannak az-
zal, hogy a nagy kérdés — az emberiség megnövekedett tudományos és kulturális értéke megismerésének — megoldását nem az iskoláztatás időbeni meghosszabításában kell keresnünk (ilyen megoldás csak egyes felsőoktatási intézmények esetében jöhet számításba). Legtöbb esetben az adott időkeretbe kell beleilleszteni korszerűsítő törekvéseink megvalósítását.

Hogyan? Milyen eszközök felhasználásával? Kinek az irányításával? Mi legyen a kiindulópont, és mire helyezzük a hangsúlyt? Kinek a tapasztalataira, és milyen elméleti alapokra támaszkodjunk?

Ezek a kérdések az említett törekvésekkel együtt már jóideje bennünk élnek. Közben tettünk is egyet-mást az elmúlt évtizedben. Próbálkoztunk a csoport-munka bevezetésével, a beszámoló és egyéb „új” és „aktív” módszerek alkalmazásával, bekerült az iskolába a diafilm, a film, a magnetofon, a televízió, sőt az utóbbi hónapokban a reszponder is. Jelentős erőfeszítéseket tettünk az osztályzás objektivizálására, egyesek eredményesen alkalmazták az individualizáció elvét stb.

Hozzájárult-e mindez az oktató-nevelő munka minőségének emeléséhez és az eredményesség jelentősebb javulásához? Általános megítélés, kiértékelés szerint — nem igen, legfeljebb egyes (elég ritka) esetekben.

Mi jellemezte ezeket a törekvéseket, próbálkozásokat, kísérletezéseket? Megítélésem szerint a kampányszerűség, ösztönösség, izoláltság, rendszertelenség, a közeli és távolabbi távlatok hiánya. Megvolt a kezdeményezés (és sok esetben az önkezdeményezés), a hiány-, illetve a szükségérzetből fakadó jóakarát, a megfelelő hozzáállás, de hiányoztak bizonyos előfeltételek, amelyek közül a szükséges anyagi alap mellett különösen jelentős:

- a gyakorlatot irányító tudományos (pedagógiai) alap, a felmerülő kérdések korszerű tudományos megvilágítása, feldolgozása;
- az oktató-nevelő feladatok helyes meghatározása és egy korszerű óra- és tanterv kimunkálása és ennek megfelelő tankönyvek elkészítése;
- a korszerűen képzett, és a szükségleteknek megfelelően továbbképzett, tehát a korszerűsítésre képesített, pedagógus;

- az egész bonyolult korszerűsítési folyamat irányítása, összehangolása, kiértékelése, a pedagógusoknak nyújtandó segítség, és
- a pedagógusok serkentése az ilyen munkára.

Ezeket az előfeltételeket csak részben (gyakran csak jelentéktelen részben) tudtuk biztosítani. Többek között ezért következett be (és ma is ennek gyakran vagyunk a szemtanúi és részesei) a lendület lelohadása, azért tapasztalunk helyenként megtorpanást, tanácstalanságot, visszafejlődést — ezért váltak ezek a hasznos törekvések, újítások többször „slá-gerekké”, ami igen károsan befolyásolja a pedagógusok nézeteit, álláspontjait, hozzáállását, soraikban önelégültséget szül („mégis csak legjobbak azok a régi, jólbevált módszerek”) és ellenállást alakít ki a korszerűsítési törekvésekkel szemben.

Ugyanakkor különböző tudományos és szakértekezleteken, szimpózi-umokon, szemináriumokon időnként ez a kérdéskomplexum, vagy annak egyes részproblémái komoly formában kerülnek megvitatásra, ami rendszerint újabb mozzanatot és lendületet visz be iskoláink s általában köz-oktatásunk ilyenirányú próbálkozásaiba.

Ilyen szempontból igen jelentős volt az ez év májusában Szabadkán megtartott nemzetközi szeminárium, amelynek központi kérdése az „Újí-tások az oktatás technológiájában” volt.

A szeminárium szervezői és védnökei a következő szervek és intéz-mények voltak: A Szövetségi Közoktatási és Kultúr-Tanács, az UNESCO, az OECD (az oktatási Kutatások és Újítások Központja) és a Szabadkai Közgazdasági Kar Munkaszervezési és Ügyviteli Intézete. Ez, valamint az ismert szakemberekből álló tíz tagú szervező bizottság összetétele már elég garancia volt ahhoz, hogy a szeminárium valóban színvonalas, és tartalma, megszervezése és lefolyása tekintetében elég korszerű legyen.

A 170 jugoszláv résztvevő között ott találtuk minden szocialista köz-társaság és a két szocialista autonóm tartomány képviselőit — köztük kiemelkedő pedagógusokat, egyetemi tanárokat; a 7 külföldi kiküldött (főleg előadó) pedig (az UNESCO megfelelő szerveinek közreműködése mellett) a szemináriumot nemzetközi jellegűvé tette.

A hat nap alatt a bevezető előadással együtt összesen 15 előadás hangzott el, amelyeket több kiegészítő (rövid) beszámoló követett. Ennek, a Szabadka és Vajdaság számára is igen jelentős pedagógiai megmozdu-lásnak az értékét növelte a résztvevők rendelkezésére bocsájtott, téma-körök szerint (programozott oktatás, edukatív-oktató televízió, az oktatás computerizációja) összeállított bibliográfiák, az előre, valamint a szemi-nárium ideje alatt kézbesített előadás-tézisek, sokszorosított előadások és felhasználások egy reszponder-rendszer alkalmazásának és a számítógép felhasználásának a gyakorlati bemutatása.

A szeminárium első két napját az új módszerek és eszközök alkal-mazásának közoktatási, politikai, közgazdasági és didaktikai megvilágít-ására szentelték, a harmadik nap munkájának központi témája a prog-ramozott oktatás volt, a negyedik napon került napirendre a legnagyobb érdeklődést kiváltó téma: a számítógép alkalmazása az oktatásban; az ötödik napot a televízió oktatásbeli alkalmazásának megvitatására szán-ták, az utolsó napon pedig az elhangzottak összegezésére, futólagos kiér-tékelésére és egy jugoszláv „korszerűsítési közösség” megalakítására ke-rült sor.

Jellegét illetően, ez nem volt a szó szoros értelmében vett tudományos értekezés, pretenziói is elég szerények voltak, mert elsősorban információk közlését tűzte maga elé feladatul.

Az alaptézis (a szeminárium elnevezésének) a meghatározása némi vitára adott alkalmat, mivel nálunk még nem „járódott be”, pedagógiai nyelvezetünknek még nem vált természetes szerves részévé „az oktatás technológiája”. Ezért a vita folyamán megokoltan merült fel: vajon mennyiben változna ennek a szemináriumnak az arculata és jellege, ha a nálunk „bejáródott” terminusokat használnánk és az „újítások és oktatás technológiájában” helyett főcímként, alaptézisként „az oktató-nevelő munka korszerűsítését” íránk ki.

Fogalmak és szakkifejezések végleges, tudományos hozzáállást igénylő tisztázására nem volt elég idő és lehetőség. Az „oktatás technológiáját” egyes előadók és a vita egyes résztvevői úgyszólván kiegyenlítették az oktatás folyamatának fogalmával, mások viszont — az oktatás technológiájának az oktatás folyamatában való „bevonulásáról”, bevezetéséről beszélve e fogalom alatt elsősorban a korszerű technikai eszközök (a technika legújabb vívmányainak) tudományosan megalapozott alkalmazását értették. Mindez, és a gyakorlatban és elméletben általában uralkodó terminológiai bizonytalanság (többértelműség) az új pedagógiai fogalmak és terminusok tudományos megvilágítását sürgős feladattá tették.

A szeminárium hivatalos megnyitója után V. *Mičunović* bevezető előadásában rámutatott a jugoszláv gazdasági fejlődés és az oktatás helyzetének, fejlődésének néhány sajátosságára és kölcsönhatására. Szorgalmazta az iskola és a gazdasági élet közötti kapcsolatok bővítését, kihangsúlyozva az iskola és a pedagógusok új, megváltozott társadalmi szerepét.

Az oktatás társadalmi és anyagi helyzetének távlati alakulásáról eléggé derűlátó hangnemben beszélt, nem elemelve mélyebben az eddigi fejlődés kerékkötőit és akadályait.

Az első két nap hazai előadói, *Dragutin Franković* és *Milan Bakovljević* ennek a problémakörnek a pedagógiai-didaktikai vonatkozásait világították meg. Míg M. Bakovljević a tanítás és tanulás, illetve a pedagógus és tanuló viszonya megváltoztatásának szükségességére, a hatékonyabb s önállóbb tanulás lehetőségeinek taglalására, valamint az önművelés feltételeinek a megteremtésére helyezte a hangsúlyt, D. Franković az újítások terén megtett eddigi út sajátosságait és hiányosságait állította előadásában középpontjába. Mindketten rámutattak a megfelelő irányítás és összehangolás fontosságára.

A külföldi előadók közül *Per Dalin*, a CERI által szervezett kutatások vezetője az „újítások irányításáról” tartott előadásában foglalkozott az újítási törekvésekkel kapcsolatos ösztönszerűség kérdésével, az e téren szükségessé vált, tudományos kutatásokra alapozott kiértékelésének lehetőségeivel, és hangsúlyozottan szorgalmazta iránymutató stratégia (illetve stratégiák) kialakítását.

Klaus Hinst (Wiesbaden) az oktatás technológiájában tapasztalt irányzatokról, törekvésekről beszélve azt bizonyította, hogy az oktatás és a tanulás hatékonyságának növelését csak rendszeres, átfogó akciókkal lehet elérni. Szerinte a tanulás új, korszerű rendszerének kialakítása

egész sor gyökeres változást igényel a tantervek kimunkálásánál, az iskola (s azon belül az osztályok), valamint a kutatómunka megszervezésében és irányításában.

Dragutin Neumann (az UNESCO egyik vezető személyisége) „Az oktatási technológia világméretű fejlődésének alapvető irányzatairól” szóló előadásában rámutatott bizonyos, szinte törvényszerűnek elfogadott jelenségekre (mint pl. az osztályismétlés), amelyek a régi, tradicionális oktatás sajátosságaivá váltak, majd rátért a technikai eszközök, a gépek alkalmazásának jelentőségére az oktatás hatékonyságának szempontjából. Ezzel kapcsolatban részletesebben foglalkozott a gép és az ember (a pedagógus) jövődöbéli szerepének és egymáshoz való viszonyulásának kérdésével. *Miben és hogyan tudja a gép (a technika) helyettesíteni az embert?* Erre a ma még tudományosan nem eléggé megvilágított időszerű kérdésre keresik a választ több, a világ különböző részein megszervezett kísérletekkel. Jelenleg még sok félreértéssel (vagy meg nem értéssel) találkozunk világszerte. A kellő tájékozottság hiánya egyes pedagógusoknál bizonyos ellenállást vált ki az újításokkal szemben. Aggasztó világhelyzetként említette a pedagógusok színvonalának csökkenését, és sürgette az újításokhoz, a nagyobb eredményesség eléréséhez szükséges előfeltételek megteremtését.

Len Taylor, a tanítás és a tanulás módszereit tanulmányozó Nuffield projektumok igazgatója, előadásában a tanulás forrásairól és módszereiről beszélt. Ismertette a Nuffield alapítvány kísérleteit, amelyek az ún. „független”, tanulás lehetőségeit kutatják. Ennek lényege az aktív, az emberek és tárgyak viszonyában létrejött kölcsönhatáson alapuló tanulási rendszer. A kutatási tervet összeállítói az elavulttá vált tanulási módszerek túlhaladására törekedve, az alaptézisnek megfelelő taneszköz „csomagokat” készítettek, és azokhoz (a tanulók számára) szükséges utasításokat mellékeltek. A pedagógusok szerepe itt lényegesen megváltozik: irányít, szervez, segítséget nyújt, és eközben a „csomagocskákat” is az adott helyzethez idomítja. Ez a módszer az oktatásban különböző szervezési formák változtatását teszi lehetővé és szükségessé. Az individualizáció elve itt hatékony alkalmazást nyer. Ezáltal a pedagógusra a nagyobb szabadsággal, önállósággal járó nagyobb felelősség nehezedik. Ezekkel a módszerekkel, L. Taylor szerint, különösen a középiskolai oktatásban mutattak fel lényegesen jobb eredményeket. Ehhez természetesen megfelelő feltételeket (különös kiképzésben részesülő pedagógusokat, lehetőleg kislétszámú iskolákat, illetve tagozatokat stb.) kell biztosítani.

A programozott oktatás kérdéseit már az első napon érintették. M. Bakovljević és D. Franković, a harmadik szemináriumi napon viszont ez volt a központi téma. *Dobrivoje Jovanović* a külföldi törekvésekről és eredményekről nyújtott átfogó információt, *Vladimir Mužić* pedig az eddigi jugoszláv tapasztalatokat ismertette. Hazánkban a programozott oktatás még kísérleti fázisban van, azonban a szeminárium keretei között megszervezett könyvkiállításon bemutatott programozott tankönyvek, és megjelent tanulmányok, valamint a rezponder-rendszer alkalmazásának demonstrálása bizonyos lassú haladásról tanúskodnak. A tanító-gépeket azonban még mindig legfeljebb csak kiállításokon láthatjuk.

Eszerint még sok előfeltételt kell biztosítani ahhoz — ezt V. Muzić is kihangsúlyozta — hogy a programozott oktatást tömegesen alkalmazhassuk, és az oktató-nevelő munkánk szerves részévé váljék.

Addig is hasznos volna, ha a programozott oktatás egyes alapelveit (az individualizációt, a szellemi aktivizálást, az állandó visszacsatolást stb.) szélesebb körben és hatékonyabban alkalmaznánk. Ez egyben jó bevezető volna a mi nevelési célkitűzéseinknek megfelelő, a tanulók sokoldalú intellektuális aktivitását elősegítő (nem pedig az egyes amerikai iskolákból kinőtt és a jórészt tanulók idomítására szorító) programozott oktatás megvalósításához.

A szeminárium résztvevői érdeklődésének központjában a *computer alkalmazása* volt. Ennek megvalósítására és megvitatására a következő napon került sor. *Dean Brown* (a Stanfordi Kutatóintézet munkatársa) a computer oktatásbeli alkalmazásának eddigi európai és amerikai eredményeiről beszélve érdekes adatokat ismertetett az elektronikus gépek előállítási árának ugrásszerű csökkenéséről (ami idővel lehetővé teszi azok tömegesebb alkalmazását), az elektronikus gépek felhasználásával folyó oktatásban részesülő tanulók (egyetemi hallgatók) létszámáról (ez a két világrészen kb. 100.000 főt tesz ki), rámutatva az ilyen korszerűsített oktatás előnyeire s erejére: elsősorban az interaktív dialógusra.

Vladimir Mužić a computer (számítógép) jugoszláviai alkalmazását, az ezzel kapcsolatos kutatómunka megszervezését, és az e téren megvalósítható (országos és nemzetközi) együttműködés lehetőségeit ismertette. Szerinte a computer alkalmazásának óriási előnye, hogy (a programozott oktatástól tökéletesebben) biztosítani tudja az információáramlás kettős folyását; a teljesebb individualizációt — azáltal hogy a betáplált gazdag, sokrétű programok alkalmazásába automatikusan bekapcsolódnak a tanulók személyiségéről, haladásáról (jellegzetes hibáiról) már előzőleg is alkalmazott (megállapított) adatok. Előnye, hogy felölelheti az oktatás egész folyamatát, vagy csak annak egyes mozzanatait (pl. csak az ellenőrzést, vagy begyakorlást), és hogy magában abszorbálhat sokféle taneszközt, információforrást.

V. Mužić a computer alkalmazásának következő területeit sorolta fel:

- az oktatást,
- az iskola adminisztrációját és dokumentációját (nyilvántartásait),
- az ún. parapedagógikus tevékenységeket (pl. az órarendkészítést),
- a pénzügyi kezelést,
- az iskolavezetést, külön a tervezést (az iskolahálózat meghatározását) és
- a pedagógiai kutatómunkát.

Branimir Makanec vetítésekkel illusztrálva bemutatott néhány computer típust, azok sajátosságait és előnyeit s ezzel jól egészítette ki V. Mužić előadását.

Stjepan Han, professzor, a szeminárium egyik kezdeményezője és szervezője, a computer, mint bonyolult kibernetikai rendszer, az oktatásban történő alkalmazásáról beszélve, nagyszerűen állapította meg: „Ha majd az elektronikus számítógép egy megállapított pont-rendszer alapján osztályozza a tanulókat és a hallgatókat, megállapítja az előadások optimális rendjét, az előadások, a laboratóriumok és taneszközök

alkalmazásának, felhasználásának legcélszerűbb módját, ha majd a matematikai statisztika módszereivel rámutat a tantervek hiányosságaira, és ezen felül minden egyetemi hallgató rendelkezésére áll, külön mint (annak) türelmes mentora, ha a számítógép ezen kívül figyelembe veszi a hallgatók intelligencia- és egyéb tesztekkel végzett felmérésének eredményeit, összefüggésbe hozva azokat az oktatási folyamat eredményességével, csak akkor beszélhetünk majd az oktatási technológia teljesen új, minőségi jellegéről”.

Az iskolatelevízió kérdéseinek szentelt ötödik nap előadói:

Dragoljub Neumann, aki ezt egy világméretű fejlődés szemszögéből vizsgálta és *Mirosljub Jevtović*, aki a televízió oktatásbeli alkalmazásának jugoszláviai lehetőségeit vázolta.

Míg Neumann előadásának központjába a televízió, mint a mindenütt jelen levő reformtörekvések megvalósításának jelentős eszköze állott, különös figyelmet szentelve az ún. zártkörű (belső használatú) televízió távlati jelentőségének (pl. a pedagógusképzésben), M. Jevtović a televízió-iskola felhasználásának hazai akadályaira (pl. az osztály- és tanóra rendszer megkötöttségére), a tradicionalizmus túlhaladásának szükségességére és útjaira, valamint egy jugoszláv szinten megvalósítandó televíziós együttműködés (programösszehangolás) fontosságára mutatott rá.

Az elhangzott előadások témái a szeminárium lényegét meghatározó alaptézishez idomultak, egymással bizonyos fokig összefüggésben voltak, és az oktatás korszerűsítésének mai értelmezésében nagyjából az egészet alkottak.

A délutáni órákban a kiegészítő beszámolók meghallgatására és rendszerint élénk, érdekes, színvonalas vitákra került sor, amelyek központjában az új és a tradicionális egymáshoz való viszonyulása (mire képes a gép és hogyan változik az ember, a pedagógus szerepe az oktatásban), az oktató-nevelő munka dialektikus egységének megvalósítása és a modern technikai eszközök szélesebbkörű jugoszláviai alkalmazásának lehetőségei (és megannyi tárgyi és személyi akadályai) állottak.

Az utolsó napon került sor „az oktatás és nevelés korszerűsítésére alakítandó közösség” koncepciójának a megvitatására, amelynek lényegét az előterjesztett alapszabálytervezet bekezdésében a következő képpen fogalmazták meg:

„Azok a szervezetek és intézmények, amelyek az oktató-nevelő munka fejlesztésével, korszerűsítésével, valamint az oktatás technológiájában végbemenő újítások bevezetésével elméletileg és gyakorlatilag foglalkoznak, a kölcsönös együttműködés és segítségnyújtás céljából az oktatás korszerűsítésének és újításainak közösségébe önként betársulnak...”

A jelenlevők célszerűnek és hasznosnak tartották az erők összpontosítását és egy széleskörű országos együttműködést elősegítő közösség megalakítását, habár ugyanakkor mindenki érezte (többen ki is fejtették), milyen komoly akadályokba ütközik egy ilyen koncepció megvalósítása a mi decentralizált viszonyaink között. Megalakították a kezdeményező bizottságot, melyben minden szocialista köztársaság és tartomány képviselve van, és azóta mindannyian a tettekre, az akciókra várunk...

A szeminárium résztvevői általában elismeréssel beszéltek a hatnapos munka megszervezéséről, tartalmáról: mindenki tapasztalatokkal,

ismeretekkel gazdagodva tért vissza munkahelyére. Habár az elhangzott előadások és a vita nem ölelte fel az oktatás korszerűsítésének minden kérdését, illetve ezt az összetett kérdéskomplexumot nem világították meg minden oldalról (minden aspektusból), a résztvevők széleskörű tájékoztatást nyertek az e téren világméretekben és hazánkban végbemenő változásokról, próbálkozásokról, eredményekről, az eddigi fejlődés hiányosságairól, útvésztoiról, a kibontakozott távlatokról. Mindenki előtt még világosabbá vált, hogy a tudomány és a technika legújabb vívmányainak felhasználása nem jelenti szükségszerűen minden tradicionális módszer, eszköz, szervezési forma kiszorítását, és hogy az oktatási technológia korszerűsítése nem merül ki kizárólag a technikai újítások bevezetésében. Ennél többről van szó, és ennek a már megindult folyamatnak a teljesebb kibontakozásához, helyes mederbe való tereléséhez jelentősen hozzájárulhat *a megfelelő elméleti (tudományos) alap kimunkálása*. Ez fontos feltétele a további fejlődésnek. Ehhez viszont jobban megszervezett, szélesebb alapokra fektetett, átfogóbb *tudományos kutatómunkára van szükség*.

A további fejlődés, a megkezdett út folytatásának nagyon fontos feltétele (a szükséges anyagi alap megteremtése mellett) *a korszerű káderképzés, illetve a korszerű pedagógusok képzése*. Ez feltételezi egész pedagógusképzésünk alapos megreformálását, és a rendszeres továbbképzés megvalósítását.

Korszerűsíteni kell továbbá egész iskolarendszerünket, az iskola belső életét és munkáját, az iskolavezetést, és egész közoktatásügyünk irányítását, és meg kell találnunk a pedagógusok serkentésének, törekvéseik társadalmi elismerésének hatékonyabb módját.

Mivel bizonyos fokig lemaradtunk, illetve későn tértünk rá az oktató-nevelő munka korszerűsítésének útjára, hosszú, akadályokkal teli út áll előttünk. De ez az egyetlen járható út — *a jövő útja*.